

*Literatura żydowska w diasporze egipskiej okresu hellenistycznego a greckie gatunki
i tradycje literackie*

Przedmiotem rozprawy doktorskiej jest scharakteryzowanie warsztatu literackiego żydowskich pisarzy tworzących w Egipcie na przestrzeni III–I w. p.n.e. ze szczególnym uwzględnieniem wpływów greckich gatunków i tradycji literackich. Kulturowe warunki funkcjonowania społeczności żydowskiej w Egipcie były z wielu względów unikatowe. Liczna wspólnota żydowska istniała zarówno w Aleksandrii, jak i w chorze już od III w. p.n.e. Obecność Żydów w Egipcie jest znakomicie poświadczona nie tylko w materiale papirologicznym czy epigraficznym, lecz także w ich własnej twórczości literackiej, która zachowała się do naszych czasów. Twórczość ta składa się na korpus zróżnicowanych, choć w większości zachowanych jedynie we fragmentach, dzieł literackich, odzwierciedlający złożone relacje pomiędzy tradycjami biblijnymi a wpływami helleńskiej kultury i greckiego piśmiennictwa.

W pierwszym rozdziale zaprezentowane zostały cel dysertacji, budowa badanego korpusu tekstów, struktura rozprawy oraz przyjęte w niej metody pracy. Omówiona została także najważniejsza literatura. Badane teksty podzielone są na cztery grupy: historiografia oparta na materiale biblijnym, fikcje historyczne, poematy epickie i dramat. Każdej z tych grup poświęcony jest osobny rozdział. Poszczególne utwory zostały przeanalizowane pod kątem dwóch aspektów: (1) ich relacji z greckimi gatunkami literackimi, (2) obecności w nich niebiblijnych tradycji literackich, rozpowszechnionych w greckojęzycznym świecie w okresie hellenistycznym.

Rozdział drugi poświęcony jest dwóm fragmentarycznie zachowanym tekstom historycznym, opartym na materiale biblijnym. Ich autorzy, Demetrios i Artapanos, reprezentują dwa spojrzenia na opisane w Biblii najdawniejsze dzieje Żydów. Dzieło Demetriosza łączy cechy greckiej chronografii i literatury *zetemata*. Poprzez chronologiczne porządkowanie zawartego w Pięcioksięgu materiału fabularnego i wyjaśnianie występujących w nim sprzeczności autor dążył do opracowania tego materiału zgodnie z greckim modelem myślenia o historii oraz do wykazania wewnętrznej integralności tekstu biblijnego. Tekst Artapanosa był pracą historyczną opowiadającą o dziejach Żydów w Egipcie, w której osadzone zostały biografie trzech związanych z tym miejscem biblijnych postaci: Abrahama, Józefa oraz Mojżesza. Opisana w dziele tym historia wyjścia z Egiptu wzbogacona została

licznymi odwołaniami do pozabiblijnych (greckich, egipskich i żydowskich) tradycji. Ukazując opowieść o życiu Mojżesza i o Exodusie jako część historii Egiptu, Artapanos podejmuje polemikę z nieprzychylną wobec Żydów wersją tej narracji, zawartą we fragmentarycznie zachowanym dziele *Aigyptiaka* Manethona z Sebennytos.

W rozdziale trzecim omówione zostały dwa teksty należące do kategorii fikcji historycznych – *List Aristeasa* i 3 Ks. Machabejska. W obu tych tekstach fikcyjna narracja została zbudowana na kanwie historycznych postaci i wydarzeń, by stworzyć wrażenie wiarygodności. *List Aristeasa* opowiada historię powstania greckiego przekładu Prawa. Jest to tekst narracyjny łączący w sobie elementy wielu gatunków literackich: jego ramy kompozycyjne zaczerpnięte zostały z tradycji traktatów z dedykacją; ponadto jest wzbogacony dygresjami posiadającymi cechy różnych gatunków i typów dyskursu (ekfrazą, *chreia*, geografia utopijna, traktat *peri basileias*, literacki dialog). Opowiedziana w nim historia oparta jest na dwóch schematach narracyjnych: na schemacie Exodusu oraz na „schemacie Aleksandryjskim”, związanym z polityką kulturalną dynastii Ptolemeuszów. Wykorzystując owe schematy, jak również elementy poszczególnych greckich gatunków literackich, autor *Listu Aristeasa* dążył do legitymizacji greckiego przekładu Prawa oraz afirmacji zamieszkiwania żydowskiej społeczności w Egipcie. Z kolei 3 Ks. Machabejska to opowieść o fikcyjnych prześladowaniach społeczności żydowskiej pod panowaniem Ptolemeusza IV Philopatora. Choć jej autor korzystał ze źródeł greckich (np. *Dziejów* Polybios) przy konstruowaniu swej narracji, jako formalne wzorce posłużyły mu teksty żydowskie – 2 Ks. Machabejska oraz Ks. Estery. 3 Ks. Machabejska powstała najprawdopodobniej w odpowiedzi na 2 Ks. Machabejską i Ks. Estery i stanowi własną narrację tożsamościową egipskiej diaspory.

Rozdział czwarty dotyczy fragmentarycznie zachowanych poematów epickich: poematu o Jakubie Theodotosa oraz *O Jerozolimie* Filona Epika. Pierwszy z nich był krótkim utworem epickim, opowiadającym biblijną historię pobytu Jakuba i jego rodziny w Sychem. Historia ta została w poemacie Theodotosa zmodyfikowana: kończąca ją rzeź Sychemitów jest w niej ukazana jako spełnienie Bożego rozkazu. Tak zmieniona wersja tej historii obecna jest w innych tekstach żydowskich okresu Drugiej Świątyni (np. *Testament Lewiego*, *Ks. Jubileuszów*) i jest wyrazem niechęci wobec Samarytan. U Theodotosa niechęć ta podkreślona jest aluzjami do *Odysei* Homera. Tekst ten wpisuje się w rozpowszechnioną w hellenistycznej epice tendencję do reinterpretacji opowieści znanych z kanonicznych. Poemat *O Jerozolimie* Filona Epika stanowił prawdopodobnie dłuższy utwór, w którym Jeruzolima przedstawiona została jako miejsce związane z najdawniejszą historią Żydów oraz jako miasto o zadziwiającej

architekturze. Stan zachowania poematu nie pozwala na dokładniejsze określenie jego tematyki. Zachowane fragmenty Filona Epika wyróżniają się pełnym rzadkiego, poetyckiego słownictwa stylem.

Ostatni, piąty rozdział, poświęcony jest fragmentom jedyne zachowanego żydowskiego dramatu – tragedii *Eksagoge* Ezechiela, opowiadającej historię wyjścia Żydów z Egiptu. W rozdziale przedstawiona została propozycja rekonstrukcji dramatu, jak również analiza nad jego struktury i refleksja nad miejscem w tradycji gatunku w obliczu przemian, które zaszły w dramacie i teatrze greckim w okresie hellenistycznym. Ponadto, osobna sekcja poświęcona jest rozważaniom nad scenicznością dramatu i możliwymi okolicznościami jego wystawienia. Pod względem tematyki tragedia Ezechiela jest najbardziej zbliżona do „tragedii podróży”, które oparte są na motywie wygnania i wędrówki oraz zawierają element aitiologiczny, związany z zakładaniem nowych miast i kultów. W *Eksagoge* obecne są również nawiązania do *Iona* Eurypidesa oraz do *Persów* Ajschylosa. Tragedia ta mogła być wystawiana w synagodze lub w tymczasowym (np. drewnianym) teatrze podczas obchodów święta Pesach.

W zakończeniu rozprawy podsumowane zostały ustalenia dotyczące wpływów greckich gatunków i tradycji literackich na twórczość żydowskich pisarzy działających w Egipcie w okresie hellenistycznym. Najpełniej cechy swoich gatunków literackich realizują utwory reprezentujące piśmiennictwo typowo greckie, nieuprawiane we wcześniejszej literaturze żydowskiej: teksty epickie (fragmenty Filona Epika oraz Theodotosa) oraz tragedia *Eksagoge*. Z kolei większość omawianych tekstów prozatorskich (fragmenty Demetriososa i Artapanosa oraz *List Aristeasa*) zawiera cechy dwóch lub więcej gatunków. Z analizy tych tekstów wyłaniają się dwie strategie łączenia gatunków. Pierwsza, przyjęta przez Demetriososa, polega na tworzeniu formy literackiej, w której cechy dwóch gatunków są wobec siebie równorzędne. Druga strategia, zastosowana w tekście Artapanosa oraz w *Liście Aristeasa*, opiera się na osadzeniu jednej literackiej formy wewnątrz innej. Z kolei rozważania nad występującymi w omawianych tekstach greckimi tradycjami literackimi wykazują, że owe tradycje nie stoją w opozycji z treściami biblijnymi i typowo żydowskimi. Przeciwnie – służą autorom do skuteczniejszego wyrażania refleksji na temat własnej tożsamości i miejsca ich ethnosu w hellenistycznym świecie. Ułatwiają też komunikację z odbiorcami – zarówno należącymi do żydowskiej społeczności, jak i tymi spoza niej. Ponadto, w zakończeniu pracy przedstawiony został przekrój problemów najczęściej poruszanych w badanym korpusie tekstów i sposobów, w jakie owe problemy podejmowane są w poszczególnych utworach.

Agata Gnybowska-Wiatrak